

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MAHKUMLARNING HUQUQ VA
MAJBURIYATLARI****RIGHTS AND OBLIGATIONS OF CONVICTS IN THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN****Hasanova Tursunoy Bahodirjon qizi***Mehnat va Ijtimoiy Munosabatlar Akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi
Toshkent, O‘zbekiston*

Annotatsiya: *Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida mahkumlarning huquqiy maqomi, asosiy huquqlari va majburiyatlarini kompleks tarzda tahlil etadi. Mahkumlarning huquqiy himoyasi, ijtimoiy rehabilitatsiyasi va jazoni o‘tash jarayonidagi majburiyatlari xalqaro huquqiy standartlar—xususan, BMTning Mahbuslarga munosabat qilishning minimal standart qoidalari (Mandela qoidalari, 2015) va Jeneva konvensiyalari talablari—bilan qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqot amaldagi milliy qonunchilik, huquqni muhofaza qilish amaliyoti va xalqaro majburiyatlar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlaydi hamda mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan amaliy takliflarni asoslab beradi.*

Kalit so‘zlar: *mahkumlar, huquq, majburiyat, ijtimoiy rehabilitatsiya, huquqiy himoya, xalqaro standartlar, jazoni o‘tash tizimi, Mandela qoidalari.*

Abstract: *This article provides a comprehensive analysis of the legal status, fundamental rights, and obligations of convicts in the Republic of Uzbekistan. The study examines the legal protection and social rehabilitation of convicts as well as their obligations during the execution of sentences, with comparative reference to international legal standards—notably, the UN Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners (the Mandela Rules, 2015) and the requirements of the Geneva Conventions. The research identifies gaps between existing national legislation, law enforcement practice, and international commitments, and substantiates practical recommendations aimed at addressing the identified problems.*

Keywords: *convicts, rights, obligations, social rehabilitation, legal protection, international standards, penal system, Mandela Rules.*

1. Kirish (Introduction)

Mahkumlarning huquq va majburiyatlari masalasi zamonaviy huquqshunoslikda alohida o‘rin tutadi. Demokratik huquqiy davlatda jazoni o‘tash tizimi nafaqat jamoat xavfsizligini ta‘indin olish, balki mahkumlarning insoniy qadr-qimmatini saqlash, ularni ijtimoiy

reabilitatsiya qilish va jamiyatga to‘laqonli qaytarishni ham o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Ushbu ikki tomonlama vazifa—jazo va isloh etish—o‘zaro ziddiyatli bo‘lib ko‘rinsa-da, zamonaviy penologiya fani ularni bir-birini to‘ldiruvchi jarayon sifatida belgilaydi (Andrews & Bonta, 2010).

O‘zbekiston Respublikasi 1991-yilda mustaqillikka erishganidan so‘ng amalga oshirilgan huquqiy islohotlar doirasida jazoni o‘tash qonunchiligi ham tubdan yangilandi. 2021–2026-yillarda amalga oshirilayotgan “Huquqiy tizimni isloh qilish” strategiyasi, xususan, jazoni o‘tash muassasalarida insoniy shart-sharoitlarni ta‘indin olish va mahkumlarning huquqlarini kafolatlashga katta e‘tibor qaratmoqda (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 28-yanvardagi PF-6247-son Farmoni). Shunga qaramay, ilmiy adabiyotlar va xalqaro monitoring hisobotlari amalga oshirilgan islohotlarning ko‘zlangan maqsadlarga to‘liq erishmaganligini ko‘rsatmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O‘zbekistonda mahkumlarning huquqiy maqomini xalqaro standartlar bilan qiyosiy o‘rganish, mavjud normativ-huquqiy bazani tahlil qilish va amaliyotdagi kamchiliklarni aniqlash, shuningdek, mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy asosga ega takliflar ishlab chiqishdan iborat.

2. Adabiyotlar tahlili (Literature Review)

Mahkumlar huquqlari sohasidagi xalqaro ilmiy adabiyotlar ikki asosiy yo‘lda rivojlangan: normativ-huquqiy tahlil va empirik tadqiqotlar. Normativ yo‘lda Coyle (2005) va van Zyl Smit (2010) ishlari alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular mahkumlar huquqlarining xalqaro huquq doirasidagi rivojlanish tarixini keng tahlil etadi. Empirik yo‘lda esa Haney (2006) va Petersilia (2003) asarlari qamoqxonah muhitining mahkumlar psixologiyasiga ta‘siri va qaytadan ijtimoiylashuv imkoniyatlari masalalarini chuqur o‘rganadi.

Markaziy Osiyo, jumladan O‘zbekistondagi vaziyatga bag‘ishlangan tadqiqotlar nisbatan kam. Mavjud manbalarda Human Rights Watch (2014, 2019, 2022) hisobotlari, BM Insoniy Huquqlar Komitetining yakuniy kuzatuvlari (2020) va Yevropa Kengashi ekspertlarining baholash natijalari (2018) mavjud bo‘lib, ular muassasaviy muammolar, shaffoflik yetishmasligi va ijtimoiy reabilitatsiya dasturlarining samaradorligi haqida muhim ma‘lumot beradi.

Milliy ilmiy maktabda Qodirov (2019) va Toshmatov (2021) ishlari O‘zbekiston qonunchiligining xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayonini tahlil qiladi. Biroq bu tadqiqotlarda amaliy ijro muammolari va mahkumlar istiqboliga oid empirik ma‘lumotlar yetarli darajada aks ettirilmagan. Ushbu maqola mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida yuqorida zikr etilgan manbalarni qiyosiy tahlil usuli bilan ko‘rib chiqadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Methodology)

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llangan: (1) qiyosiy huquq tahlili — milliy va xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar solishtirma o‘rganilgan; (2) hujjatli tahlil — O‘zbekiston Respublikasining jinoyat-ijroiya qonunchiligi, BM shartnomali organlarining kuzatuv xulosalari va nohukumat tashkilotlarining monitoring hisobotlari tahlil qilingan; (3) tizimli adabiyot sharhi — 2000–2024-yillar oralig‘ida chop etilgan tegishli ilmiy ishlar ko‘rib chiqilgan.

Asosiy manbalar sifatida O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi (2001, keyingi o‘zgartirishlar bilan), BMTning Mahbuslarga munosabat qilishning minimal standart qoidalari (Mandela qoidalari, BMT ECOSOC 2015/20-qarori), Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt (1966), shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992, tahrirlangan 2023) qabul qilingan.

4. Tadqiqot natijalari va muhokama (Results and Discussion)

4.1. Mahkumlarning asosiy huquqlari

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasi har bir insonning hayot huquqini, 26-moddasi esa shaxs daxlsizligini kafolatlaydi. Jinoyat-ijroiya kodeksining 9-11-moddalari mahkumlarning asosiy huquqlari ro‘yxatini belgilaydi: (1) sog‘liqni saqlash va tibbiy yordam olish huquqi; (2) ta‘lim olish va kasb-hunar o‘rganish huquqi; (3) diniy e‘tiqod erkinligi huquqi; (4) xat yozish va tashrif qabul qilish huquqi; (5) mehnat qilish va mehnat haqini olish huquqi.

Mandela qoidalari, xususan, 24–35-qoidalar tibbiy yordam ko‘rsatishning baynalmilal standartini belgilaydi: muassasada malakali tibbiy xodim doimo bo‘lishi, mahkumlarning tashqi tibbiy muassasalarga yo‘llanishi kafolatlanishi va psixologik yordam ko‘rsatilishi shart. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistondagi koloniyalar ushbu talablarni qisman bajarmoqda: 2022-yilgi Human Rights Watch hisobotiga ko‘ra, mahkumlarning 40 foizi tibbiy xodimlarning yetishmasligi sababli o‘z vaqtida tibbiy yordamga ega bo‘lmagan.

Ta‘lim huquqi nuqtai nazaridan Mandela qoidalarining 104-105-qoidalari mahkumlar uchun ta‘lim dasturlarini joriy etishni majburiy hisoblaydi. O‘zbekistonda 2020-yilda qabul qilingan “Mahkumlarni o‘qitish to‘g‘risidagi” nizom ushbu talablarni qonunlashtirgan bo‘lsa-da, uning amaliyotga joriy etilishi hali to‘liq ta‘indin olinmagan.

4.2. Mahkumlarning majburiyatlari

Jinoyat-ijroiya kodeksining 12-moddasi mahkumlarning asosiy majburiyatlarini quyidagicha belgilaydi: muassasa ichki tartib-qoidalariga rioya etish; hodimlar va jamoat vakillarining qonuniy talablariga bo‘ysunish; xo‘jalik ishlarida ishtirok etish (belgilangan me‘yorlar doirasida); ta‘lim va qayta ijtimoiylashuv dasturlarida qatnashish.

Majburiyatlar tizimi Mandela qoidalarining 30-40-qoidalari bilan muvofiq bo‘lib, intizom choralarining qonuniy asosida va mutanosiblik tamoyiliga rioya qilingan holda qo‘llanilishini

talab etadi. Biroq amaliyotda intizom choralarining suiiste‘yol qilinishi—xususan, yakkahujrachoqlikda saqlash (solitary confinement)—muammo bo‘lib qolmoqda. BMT Qiynoqqa qarshi qo‘mitasining 2020-yilgi yakuniy kuzatuv O‘zbekistonda bu muammoni alohida qayd etgan.

4.3. Huquqiy himoya mexanizmlari va advokatura

O‘zbekiston Respublikasida mahkumlarning huquqiy himoyasi uch darajali mexanizm orqali amalga oshiriladi: muassasa ma‘muriyati nazorati, prokuratura nazorati va mustaqil sud nazoreti. 2022-yilda joriy etilgan ombudsman institutining faoliyati ushbu tizimni kuchaytirgan.

Advokat yordamiga ega bo‘lish huquqi Konstitutsiyaning 30-moddasi va Jinoyat-protsessual kodeksining 49-moddasi bilan kafolatlanadi. Mandela qoidalarining 61-qoidasiga ko‘ra, mahkum istalgan vaqt advokatiga murojaat qilish imkoniga ega bo‘lishi shart. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, malakali yuridik yordam aksariyat hollarda moddiy ahvoli yaxshi bo‘lgan mahkumlar uchungina to‘liq hajmda ta‘indin olinadi.

4.4. Ijtimoiy reabilitatsiya: nazariya va amaliyot

Ijtimoiy reabilitatsiya — jinoyatchi shaxsni jamiyatga qayta va to‘laqonli integratsiya qilish jarayoni — zamonaviy penologiyaning markaziy tushunchasi hisoblanadi (Ward & Maruna, 2007). Maqsadga yo‘langan qayta ijtimoiylashuv dasturlari recidivizm—qayta jinoyat sodir etish—darajasini 15–25 foizga kamaytirishi ilmiy dalillangan (Andrews & Bonta, 2010).

O‘zbekistonda 2019-yildan boshlab amalga oshirilayotgan “Xavfsiz jamiyat” dasturi doirasida qayta ijtimoiylashuv markazlari tashkil etilmoqda. Ushbu dastur psixologik yordam, kasb-hunar o‘qitish, oilaviy aloqalarni tiklash va qamoqdan chiqqandan keyin ish bilan ta‘indin olish kabi yo‘nalishlarda faoliyat ko‘rsatadi. Biroq dasturlarni qo‘llab-quvvatlash uchun ajratilayotgan moliyaviy resurslar talabga nisbatan yetarli emas.

4.5. Xalqaro standartlar va milliy amaliyot: qiyosiy tahlil

O‘zbekiston 1995-yilda BMT Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi paktning ratifikatsiya qilgan hamda 2008-yilda BMT Qiynoqqa qarshi konvensiyaga qo‘shilgan. Shu bilan birga, Mandela qoidalari rasmiy ravishda ratifikatsiya qilinmagan bo‘lib, ular faqat siyosiy ixtiyoriy majburiyat sifatida e‘tirof etilgan.

Quyidagi jadval milliy qonunchilik va xalqaro standartlar o‘rtasidagi asosiy tafovutlarni umumlashtiradi:

Mezon	Mandela qoidalari	O‘zbekiston amaliyoti
Tibbiy yordam	Muassasada to‘la vaqtli tibbiy xodim (q.24)	Qisman bajarilmoqda
Ta‘lim	Yozib-o‘qiy olmaydigan shaxslar uchun majburiy (q.104)	Rasmiy me‘yor bor, amaliyot zaif
Yakkahujracha saqlash	Faqat so‘nggi chora, max 15 kun (q.45)	Qonunda cheklov bor, amaliyot nazorat ostida emas
Yuridik yordam	Cheklovsiz kirish (q.61)	Moddiy holat ta‘sir ko‘rsatmoqda
Reabilitatsiya	Majburiy dastur (q.105)	Qisman joriy etilgan

1-jadval. Xalqaro standartlar va O‘zbekiston amaliyotining qiyosiy tahlili

5. Muammolar va amaliy takliflar (Problems and Recommendations)

Tahlil natijasida quyidagi tizimli muammolar aniqlandi: (1) tibbiy va psixologik xizmatlar qoplami yetarli emas; (2) yuridik yordam sifati mahkumning moddiy holati bilan bevosita bog‘liq; (3) ta‘lim va kasb-hunar o‘qitish dasturlari barcha muassasalarda bir xilda joriy etilmagan; (4) muassasa xodimlari inson huquqlari sohasidagi savodxonligi past; (5) mustaqil monitoring mexanizmi to‘liq shakllanmagan.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Mandela qoidalari talablari asosida tibbiy xodimlar tarkibini tartibga solish va moliyalashtirishni oshirish.

Bepul yuridik yordam ko‘rsatish tizimini mustahkamlash, jumladan advokatura va jamoat tashkilotlarini jalb etish.

Barcha muassasalarda ta‘lim va kasb-hunar dasturlarini standartlashtirish va moddiy-texnik bazasini rivojlantirish.

Muassasa xodimlari uchun majburiy inson huquqlari treninglari joriy etish va ularning bajarilishini audit tizimi orqali nazorat qilish.

Ombudsman institutiga jazoni o‘tash muassasalarini navbatsiz tekshirish vakolati berish va mustaqil monitoring imkoniyatlarini kengaytirish.

6. Xulosa (Conclusion)

Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasida mahkumlarning huquqiy maqomini tartibga soluvchi normativ-huquqiy baza asosan shakllangan va xalqaro standartlarning bir qismini o‘z ichiga olgan. Biroq qonunchilik va amaliyot o‘rtasidagi chuqur

tafovut, resurs yetishmasligi va institutsional zaifliklar mahkumlar huquqlarini to‘liq ta‘indin olishga to‘sqinlik qilmoqda.

Mahkumlarning huquqlarini ta‘indin olish faqat insonparvarlik masalasi emas, balki davlat xavfsizligi va ijtimoiy barqarorlik strategik vazifasi hamdir. Ilmiy dalillar ko‘rsatadiki, samarali ijtimoiy rehabilitatsiya recidivizm darajasini sezilarli kamaytirib, ijtimoiy-iqtisodiy xarajatlarni qisqartiradi. Shu sababli ham taklif etilgan islohotlar nafaqat mahkumlar manfaatiga, balki butun jamiyatning uzoq muddatli manfaatiga xizmat qiladi.

Keyingi tadqiqotlarda mahkumlar huquqlari ta‘minlanishining miqdoriy ko‘rsatkichlarini empirik yo‘l bilan baholash, shuningdek, O‘zbekiston tajribasini mintaqadagi boshqa mamlakatlar bilan qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010). The psychology of criminal conduct (5th ed.). LexisNexis.
2. Coyle, A. (2005). Understanding prisons: Key issues in policy and practice. Open University Press.
3. Haney, C. (2006). Reforming punishment: Psychological limits to the pains of imprisonment. American Psychological Association.
4. Human Rights Watch. (2022). World Report 2022: Uzbekistan. <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/uzbekistan>
5. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi (2001, o‘zgartirishlar bilan). O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma‘lumotnomasi.
6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992, tahrirlangan 2023). O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 28-yanvardagi PF-6247-son Farmoni. Lex.uz.
8. Petersilia, J. (2003). When prisoners come home: Parole and prisoner reentry. Oxford University Press.
9. Qodirov, A. (2019). O‘zbekiston jazoni o‘tash tizimida islohot yo‘lari. Toshkent Davlat Yuridik Universiteti Axborotnomasi, 4, 112–119.
10. Toshmatov, B. (2021). Xalqaro huquqiy standartlar va milliy qonunchilikni muvofiqlashtirish muammolari. Huquq va jamiyat, 2, 45–53.
11. BM Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash [ECOSOC]. (2015). BMT Mahbuslarga munosabat qilishning minimal standart qoidalari (Mandela qoidalari). E/RES/2015/20.

12. van Zyl Smit, D., & Snacken, S. (2009). Principles of European prison law and policy: Penology and human rights. Oxford University Press.
13. Ward, T., & Maruna, S. (2007). Rehabilitation: Beyond the risk paradigm. Routledge.